

ΚΑΤΑΘΕΣΙΣ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

Ὁ κ. Ἐμ. Ἐμμανουήλ παρουσιάζει τὰ πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν ἀποσταλέντα συγγράμματα.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ

ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟΝ.— Ἡ πρώτη ἱστορικὴ ἐμφάνισις: α'. διεθνῶν συμβατικῶν ὄρων παροπλίσεως συνοριακῶν ἐδαφῶν καί, β'. ἀναγνωρίσεως δικαιωμάτων εἰς θρησκευτικὰς μειονότητας, ὑπὸ *Στυλ. Σεφεριάδου*.

I.

Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος ἰδίως αἰῶνος συναντῶμεν τὴν διεθνή πρακτικὴν τῆς διαρκοῦς οὐδετεροποιήσεως Πολιτειῶν πρὸς τὸ συμφέρον τῆς διατηρήσεως γενικωτέρας εἰρήνης· ὄντως, συνεπεῖα τοῦ τοιοῦτου καθεστῶτος, ὑφίσταται σχετικὴ ἀδυναμία στρατιωτικῆς συγκρούσεως ἐντὸς τῶν ἐδαφῶν τῆς οὐδετερωθείσης χώρας τῶν περὶ αὐτὴν εὕρισκομένων Κρατῶν.

Ἐπὶ τῆς αὐτῆς εἰρηνιστικῆς βάσεως ἐρείδεται ἐπίσης καὶ ἡ πρακτικὴ τῆς συμβατικῆς παροπλίσεως μεθοριακῶν τμημάτων συνορευουσῶν Πολιτειῶν· καθεστῶς διεθνὲς ὅπερ, ἔστιν ὅτε, οἱ περὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον ἢ τὴν διπλωματικὴν ἱστορίαν ἀσχολούμενοι, ἀποκαλοῦσι τμηματικὴν διαρκῆ οὐδετερότητα.

Ἡ συνοριακῶν τινων ἐδαφῶν παρόπλισις καίτοι συγγενὴς τοῦ θεσμοῦ τῆς διαρκοῦς οὐδετερότητος διαφέρει ἐν τούτοις αὐτῆς, ὡς τῆς τμηματικῆς ἐδαφικῆς παροπλίσεως ἀναφαινομένης κυρίως διὰ τὴν ἐν εἰρήνῃ διαβίωσιν τῶν ἀμέσως γειτονευουσῶν Πολιτειῶν, καίτοι βεβαίως καὶ αὐταὶ αἱ τοπικωτάτου χαρακτῆρος συγκρούσεις, λόγῳ τοῦ κινδύνου τῆς δυνατῆς γενικεύσεως αὐτῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ σοβαρῶς ν' ἀπασχολῶσι τοὺς ἰθύνοντας τὰς τύχας καὶ τῶν μακρὰν ἔτι εὕρισκομένων.

Ὅπως δὴποτε λόγῳ τοῦ πάντως μερικωτέρου συμφέροντος τῶν ὁμόρων Πολιτειῶν τῶν συμβατικῶς θεσπιζουσῶν τὴν παρόπλισιν συνοριακῶν τινων σημείων, σπανίως ἀναφαίνονται εἰς περιστάσεις ἀναλόγους καὶ ἐγγυήσεις τῶν ἐδαφικῶν αὐτῶν καταστάσεων παρὰ Πολιτειῶν τρίτων.

Εἰδικὰς παροπλίσεις φύσεως τοιαύτης ἀναφαινομένης πρωτίστως λόγῳ ἀμέσου εἰδικωτέρου γειτονικοῦ συμφέροντος συναντῶμεν:

Τὴν μεταξὺ Νορβηγίας καὶ Σουηδίας σύμβασιν τῆς Στοκχόλμης τῆς 26^{ης} Νοεμβρίου 1905, δυνάμει τῆς ὁποίας πρὸς ἐξασφάλισιν τῶν εἰρηνικῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν συμβαλλομένων Πολιτειῶν, ὠρισμένη ἐδαφικὴ ζώνη, τόσον πρὸς τὸ μέρος τῆς Νορβηγίας ὅσον καὶ πρὸς τὸ μέρος τῆς Σουηδίας παροπλίζεται ἐντελῶς.

Συνεπῶς ἀπαγορεύεται εἰς ἑκατέραν ἐξ αὐτῶν νὰ χρησιμοποιῆ τὴν ζώνην αὐτὴν διὰ πολεμικὰς ἐπιχειρήσεις, νὰ διατηρῆ ἐν αὐτῇ στρατιωτικὰς δυνάμεις, ἐξαιρέσει τῶν διὰ τὴν δημοσίαν τάξιν ἀναγκαιουσῶν, ἢ καὶ νὰ διατηρῆ ἢ ἐγκαθιδρύῃ ἐν αὐτῇ ὄχυρώσεις, λιμένας πολεμικοῦς ἢ ἀποθήκας στρατιωτικῶν προμηθειῶν, παροπλιζομένων ἔτι τῶν ἐν αὐτῇ εὐρισκομένων φρουρίων.

Ἡ οὕτως ἐν περιλήψει ἐκτεθεῖσα σύμβασις ἀποκαλεῖ τὴν ὡς ἄνω παροπλιζομένην ζώνην «ζώνην οὐδετέραν» ἢ ἔδαφος χαῖρον τῶν πλεονεκτημάτων τῆς «διαρκοῦς οὐδετερότητος».

Ἐκφρασις ἀμφιβόλου νομικῆς ἀκριβολογίας, ἣτις ἐν τούτοις φαίνεται ἐμπνευσθεῖσα ἐκ τῆς πρακτικῆς τῶν περὶ διαρκοῦς οὐδετερότητος συνθηκῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, πρακτικῆς εἴτε ἀφορώσης εἰς Πολιτείας ὀλοκλήρους, ὡς τὰς τῆς Ἑλβετίας καὶ τοῦ Βελγίου, εἴτε εἰς τμηματικὰς ἔδαφικὰς οὐδετεροποιήσεις, ὡς, ἐπὶ παραδείγματος, τὴν οὐδετεροποίησιν τῆς Κερκύρας καὶ τῶν Παξῶν, τὴν ὑπὸ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου τοῦ 1864 καθορισθεῖσαν.

Αἱ ἀπὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἀναφανεῖσαι διεθνεῖς συμβατικαὶ πράξεις, αἱ καθορίζουσαι ἀνάλογα ἔδαφικὰ καθεστῶτα, εὐτυχέστεραι ὑπὸ ἔποψιν ἀκριβοῦς ὀρολογίας, φαίνονται πλήρως διακρίνουσαι τὴν διαρκῆ οὐδετερότητα τῆς συμβατικῆς ἔδαφικῆς παροπλίσεως.

Οὕτως ἡ ἐν Φλωρεντία ἀπόφασις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς 13^{ης} Φεβρουαρίου 1914, ἡ παραχωροῦσα τῇ Ἑλλάδι τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ ἡ ρητῶς ἀναφέρουσα ὅτι αἱ νῆσοι αὗται δὲν θὰ ὄφειλον οὔτε νὰ ὄχυρωθῶσιν οὔτε νὰ χρησιμοποιηθῶσι πρὸς ναυτικὸν τινα ἢ στρατιωτικὸν σκοπὸν, οὐδεμίαν μνεῖαν ποιεῖται περὶ οὐδετεροποιήσεως αὐτῶν, καίτοι, ἐνταῦθα, τὸ τῆς ἡγγυημένης ἔδαφικῆς οὐδετεροποιήσεως καθεστῶς θὰ ἦτο δυνατὸν εὐχερέστερον νὰ ἐννοηθῆ, λόγῳ τῆς μὴ εἰς τὴν γείτονα Ἐπικράτειαν ἐπιβολῆς ὑποχρέωσεως μὴ ἐπιθέσεως κατὰ τῶν οὕτω παροπλιζομένων ἔδαφῶν ἡμῶν, καί, ἔτι πλέον, τῆς μὴ κἂν λήψεως μέτρου ἀναλόγου ἐπὶ τῆς ἀντιπέραν μικρασιατικῆς ἀκτῆς.

Ἡ παρόπλισις τῆς Μυτιλήνης, τῆς Χίου, τῆς Σάμου καὶ τῆς Ἰκαρίας διατυπῶνται ἐπίσης διὰ τοῦ ἀρθροῦ 13 τῆς συνθήκης τῆς Λωζάννης¹, ὅπερ, ἐπὶ πλέον ἀπαγορεύει ρητῶς οὐ μόνον τὴν ἄνωθεν τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀνατολῆς πτῆσιν ἑλληνικῶν στρατιωτικῶν ἀεροπλάνων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἄνωθεν τῶν ἑλληνικῶν νήσων πτῆσιν τῶν στρατιωτικῶν ἀεροπλάνων τῆς Τουρκίας. Ἀπαγόρευσις ἐξυπακουομένη ἄλλως τε, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐπὶ τοῦ ζητήματος γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς

¹ Ἡ οὐδέποτε κυρωθεῖσα συνθήκη τῶν Σεβρῶν διὰ λόγους εὐχερῶς ἐννοουμένους οὐδεμίαν τοιαύτην περιελάμβανε διάταξιν. Ἴδε ἐπὶ τοῦ ὅλου ζητήματος: ΣΤ. ΣΕΦΕΡΙΑΛΟΥ, Μαθήματα Διεθνoῦς Δημοσίου Δικαίου, Βιβλ. Α'.

πτήσεις ὑπερθεν ξένων ἐδαφῶν ἀεροπλάνων στρατιωτικῶν. Ὅπως δὴ ποτε οὐδὲ ρητῶς διὰ τῆς ὡς ἄνω συνθήκης οὐδετεροῦνται αἱ ἡμέτεροι νῆσοι, οὐδὲ διὰ τῶν ὡς ἄνω ὄρων αὐτῆς ἐξυπακούεται ἡ οὐδετεροποίησις αὐτῶν.

Ἡ παροῦσα μου ἀνακοίνωσις οὐδὲ ὅλως σκοπεῖ ν' ἀναλύσῃ ἐνώπιον ἡμῶν τὰ διάφορα διεθνή κείμενα, τὰ ἐπιβάλλοντα παροπλίσεις ἀναλόγους δικαίας ἢ μὴ. Ὅφειλω ἐν τούτοις νὰ μνημονεύσω, ὅλως ἰδιαιτέρως, τὸ πρῶτον ἄρθρον τῆς 3^{ης} τῶν συμβάσεων τῆς Λωζάννης τοῦ 1923, δυνάμει τοῦ ὁποίου «τὰ ἀπὸ τοῦ Αἰγαίου μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου ἐδάφη, ἐκατέρωθεν τῶν συνόρων, ἅτινα χωρίζουσι τὴν Τουρκίαν ἀπὸ τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Ἑλλάδος, θὰ παροπλισθῶσιν εἰς βάθος τριάκοντα περίπου χιλιομέτρων».

Τὸ ἀμφοτεροβαρὲς αὐτὸ συνοριακὸν καθεστῶς, τὸ πρὸς ἀποσόβησιν συγκρούσεων δημιουργηθὲν καὶ ἐν τῇ ὑστάτῃ αὐτοῦ ἐξελίξει ἐμφανιζόμενον ἐν τῇ Νορβηγοσουηδικῇ συνθήκῃ τοῦ 1905 καί, ἰδίως, ἐν τῷ κειμένῳ τῆς Λωζάννης τοῦ 1923, ὡς πραγματικὸν προοδευτικὸν ἐχέγγυον ὑπὲρ τῆς εἰρήνης, τὸ συναντῶ ἐν τούτοις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν συνθηκῶν εἰς ἐποχὴν αἰῶνας τῆς ἡμετέρας ἀπέχουσαν.

II.

Μετὰ πολέμους συνεχεῖς ἐτῶν ὀλοκλήρων, καθ' οὓς ἡ τύχη τῶν ὄπλων ἀμφιρέπουσα πότε ἠνύθει τοὺς στρατοὺς τοῦ Βυζαντίου καὶ πότε τοὺς Πέρσας μαχητάς, μετὰ συνθήκας εἰρήνης συνεχῶς καταπατουμένας, ἀπεφασίσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 562, μετὰξὺ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Χοσρόη, ἡ ὑπογραφή συνθήκης πεντηκονταετοῦς εἰρήνης.

Ὁλόκληρος ἡ συνθήκη αὕτη μνημονεύεται ἐν τῇ ἱστορίᾳ «Μενάνδρου τοῦ Προτίκτορος»¹ δέκα καὶ τρεῖς περιλαμβάνουσα ὄρους, ἐν οἷς καὶ ὄρους συνοριακῶν παροπλίσεων πρὸς δὲ καί, ἀλλ' ὅμως σχεδὸν ἐν παραρτήματι, διατάξεις τινὰς προστασίας θρησκευτικῶν μειονοτήτων οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν λοιπῶν ἐνδιαφερούσας².

¹ Ἴδε ἐκδ. Βόννης σ. 281 καὶ ἐπομ. καὶ ἰδίως σ. 359 καὶ ἐπομ.

² Πρὸ τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν ὄρων τῆς συνθήκης ἀπασχόλησε τοὺς αὐτὴν ὑπογράφοντας καὶ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσης ἐν ᾗ συνετάχθη· δεδομένου δὲ ὅτι καὶ σήμερον ἔτι πλειστάκις συνθήκαι, ὧν τὰ κείμενα εἰς δύο γλώσσας συνταχθέντα τὴν αὐτὴν δ' ἔχοντα ἰσχύον, διαφέρουσιν ἀλλήλων, τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρουσα τυγχάνει οὕσα ἢ ἐν τῇ συνθήκῃ Ἰουστινιανοῦ - Χοσρόη συναντωμένη προσπάθεια πρὸς ἀκριβῆ ἀπόδοσιν τῶν ὄρων τῆς συνθήκης εἰς τε τὴν ἑλληνικὴν καὶ περσικὴν. Ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἀναλυομένων διατάξεων τῆς μελετωμένης διεθνοῦς πράξεως οἱ λοιποὶ ὄροι αὐτῆς ἀνάγονται εἰς ζητήματα: προσχωρήσεως ἀνοικτῆς (accession ouverte) (ὄρος β')· ἐλευθερίας ἐμπορίου καὶ τελωνειακῶν δασμῶν (ὄρος γ')· σεβασμοῦ καὶ προνομίων πρέσβειων καὶ ἀγγελιοφόρων (ὄρος δ')· λαθρεμπορίου (ὄρος ε')· ἐκουσίας ἢ μὴ ἐπανόδου αὐτομάλων (ὄρος ζ')· διαίτησις (ὄρος ια')· κυρώσεως (ὄρος ιβ')· καθορισμοῦ τῆς διαρκείας αὐτῆς (ὄρος ιγ').

Ὅροι ἀφορῶντες εἰς παρόπλιςιν τῶν συνοριακῶν ἑδαφῶν τῶν συμβαλλομένων Πολιτειῶν πρὸς ἐγγύησιν τῆς μεταξὺ αὐτῶν εἰρήνης, συχνότατα, ὡς διετυπώσαμεν ἤδη, ἐν τῇ συγχρόνῳ ἐποχῇ ἐμφανίζονται. Ὀμοίως δ' ἔχει καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν συμβατικὴν προστασίαν τῶν ἐν αὐταῖς θρησκευτικῶν μειονοτήτων. Ἀλλ' ὅμως πρῶτην φοράν, ὡς φρονῶ τουλάχιστον, τόσον σαφῶς συναντῶνται ἐν τῇ διπλωματικῇ ἱστορίᾳ τῶν αἰώνων διὰ τῆς συνθήκης τοῦ 562.

Δεδομένου δ' ὅτι οἱ μὲν ἱστορικοὶ σχεδὸν παρεμπιπτόντως αὐτοὺς μνημονεύουσι, οἱ δὲ περὶ τὸ διεθνὲς δίκαιον ἀσχολούμενοι ἢ φαίνονται ἀγνοήσαντες τὴν ὑπαρξίν των ἢ σχεδὸν χρονογραφικῶς μόνον αὐτὴν ἀναφέρουσι¹, δὲν ἐνόμισα ἄσκοπον ν' ἀπασχολήσω περὶ αὐτῶν τὴν ἡμετέραν Ἀκαδημίαν.

III.

Ἀφοῦ δυνάμει τοῦ πρώτου ὅρου τῆς συνθήκης αὐτῆς ἐθεσπίζετο ὅτι «οὔτε οἱ Πέρσαι, οὔτε οἱ Οὐννοὶ, οὔτε οἱ Ἀλανοί, οὔτε βάρβαροι ἄλλοι θὰ ἐπετρέπετο νὰ εἰσβάλωσιν εἰς τὴν Ἐπικράτειαν τῶν Ρωμαίων διὰ τῆς στενοπορίας τῆς εἰσόδου τοῦ λεγομένου Χορουτζῶν καὶ τῶν Κασπίων πυλῶν—τῶν Ρωμαίων ἐπίσης μὴ δικαιουμένων νὰ ἐκστρατεύσωσι κατὰ τῶν Περσῶν, οὔτε διὰ τῶν ὡς ἄνω ἑδαφῶν οὐδὲ δι' ἄλλων μηδικῶν συνόρων—», καθωρίζετο διὰ τοῦ ἄρθρου 8^{ου} ὅτι:

«Ὅπως τοῦ λοιποῦ οἱ Πέρσαι μὴ αἰτιῶνται τοὺς Ρωμαίους ὅτι κατοχυρώνουσι τὸ Δάρας, ἀμφοτέραι αἱ Ἐπικράτειαὶ ὑπεχρεοῦντο νὰ μὴ ἐγείρωσιν ἐφεξῆς παντελῶς τεῖχη, κατασφαλίζοντες οἰαδήποτε μέρη τῶν μεθορίων, ὅπως μὴ ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ἀναφανῆ πρόφασις ταραχῆς, καὶ ὡς ἐκ τούτου διαλυθῶσιν αἱ συνθήκαι».

Καὶ αἱ ἔνθεν κἀκεῖθεν ὑποχρεώσεις τῆς παροπλίσεως τῶν μεθορίων γραμμῶν τῆς Περσίας καὶ τοῦ Βυζαντίου, αἱ σκοποῦσαι τὴν ἀποφυγὴν ἀφορμῶν διαρρήξεως τῆς εἰρήνης, εἰδικώτερον ἔτι βεβαιοῦνται διὰ τοῦ δεκάτου ὅρου τῆς μελετωμένης συνθήκης², καθ' ὃν, «δὲν θὰ ὤφειλε νὰ διαμένῃ εἰς Δάρας στρατὸς πολυπληθέστερος τοῦ ἀναγκαιοῦντος, διὰ τὴν προστασίαν³ τοῦ ἄστεος· ἐπὶ πλεόν ὁ στρατηγὸς τῆς Ἀνατολῆς δὲν θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ διαμένῃ ἐν αὐτῷ, ὅπως μὴ ὡς ἐκ τούτου οἱ Πέρσαι ὑπο-

¹ Οὕτως ἴδε ἰδίως καὶ αὐτὸν τὸν εἰδικώτερον περὶ τὴν συνθήκην τοῦ 562 ἐνδιατριψάντα καθηγητὴν KARL GÜTERBOCK: *Byzanz und Persien* κλπ., Berlin, 1906.

² Ἡ ἐπὶ τῶν συνόρων τῆς Μεσοποταμίας πόλις Δάρας εἶχε μεταβληθεῖ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀναστασίου εἰς κολοσσαῖον φρούριον πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς ὠχυρωμένης περσικῆς Νισίβης. Ἴδε ἱστορίαν Ζαχαρίου τοῦ Ρήτορος—καὶ τοῦ συνεχίσαντος αὐτὴν ἀγνώστου συγγραφέως—ἐκδ. Ahrens καὶ Krüger, Teubner, 1899, σ. 115 καὶ 393.

³ Τὴν «φύλακην» ὡς λέγει τὸ κείμενον· τουτέστι στρατὸς τόσος ὅσος θὰ ἦτο ἀναγκαῖος διὰ τὴν φύλαξιν τῆς δημοσίας τάξεως, ὡς θὰ ἔλεγον σημερινὰ κείμενα.

στῶσιν ἐπιδρομὰς ἢ ἄλλας βλάβας· ἂν δὲ τοιοῦτόν τι ἤθελε συμβῆ, καθωρίσθη ὅτι ὁ διοικητὴς τοῦ Δάρας θὰ διηυθέτει τὸ πταῖσμα».

Καὶ ἡ συνθήκη τῆς εἰρήνης τοῦ 512 ἔτι μᾶλλον προβαίνουσα πρὸς ἀποφυγὴν καὶ ἐτέρων ἀφορμῶν διασπάσεως αὐτῆς, περιελάμβανεν ἐπίσης ὅρον καθ' ὃν αἱ ἐν αὐτῇ διατάξεις θὰ ἐπεξετείνοντο καὶ «ἐπὶ τῶν Σαρακηνῶν συμμάχων τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης τῶν συμβαλλομένων Ἐπικρατειῶν» (ὅρος β'). Ἄλλως τε αἱ δύο Ἐπικράτειαι ὑπεχρεοῦντο ἐπὶ πλῆον «να μὴ ἐπέρχωνται ἢ πολεμῶσι καὶ ἐναντίον λαῶν ἢ Χωρῶν ὑπηκόων αὐταῖς· λαοὶ καὶ Χῶραι οἵτινες καὶ αὐτοὶ μηδαμῶς ὑποφέροντες καὶ ζημιούμενοι θὰ ἔχαιρον τῶν ἀγαθῶν τῆς εἰρήνης» (ὅρος θ').

Οἱ ὅροι τῆς παροπλίσεως τῶν ἔνθεν κακειῖθεν περὶ τὰ βυζαντινοπερσικὰ σύνορα εὐρισκομένων ἐδαφῶν, οἱ ἐν τῇ συνθήκῃ τοῦ 562 περιλαμβανόμενοι, καὶ οὖς σχεδὸν ἐπὶ λέξει ἐκ τοῦ βυζαντινοῦ κειμένου μετέφρασα, ἦτο πεπωμένον νὰ ζήσῃσι πολὺ βραχύτερον βίον τοῦ συμβατικῶς προβλεπομένου· οὐδ' ἐγένοντο αὐτοὶ καθ' ἑαυτοὺς ἀρκετοί, ὅπως ἀποσοβήσῃσι τὰς ἐπελθούσας συγκρούσεις. Ἐν τούτοις πρώτην φορὰν ἐμφανιζόμενοι εἰς συμβάσεις διεθνεῖς, καὶ δὴ σύμβασιν ἀπολύτως ἐλευθέρως ὑπογραφεῖσαν παρὰ Πολιτειῶν ἐξ ἴσου ἰσχυρῶν, ὧν οὐδεμιᾶς ἢ θέλησις ἢ δύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς πιεζομένη ἀπὸ τὸ βᾶρος τοῦ νικήσαντος ξίφους, παρουσιάζουσιν ἱστορικὸν προηγούμενον οὐχὶ βεβαίως ἀνάξιον προσοχῆς¹.

IV.

Ἡ κατὰ τὸ 562 ὑπογραφεῖσα συνθήκη Ἰουστινιανοῦ - Χοσρόη φαίνεται διαρραγεῖσα ἑπτὰ μετὰ τὴν ὑπογραφὴν τῆς ἔτη, συνεπεῖα ἐπικουρίας παρασχεθείσης εἰς τοὺς Ἀρμένιους ὑπὸ τοῦ διαδεξαμένου τὸν Ἰουστινιανὸν Αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, δηλώσαντος εἰς τὸν δικαίως διαμαρτυρηθέντα διὰ τὴν παρασπονδίαν πέρσῃν μονάρχῃν «ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν ὁ βασιλεὺς νὰ παραδώσῃ χριστιανικὸν λαόν, ὅστις τὸν παρεκάλεσε νὰ τοῦ παράσχη τὴν προστασίαν του»².

¹ Ὅπως μὴ λόγῳ τῆς παρουσίας ἰσχυρᾶς προσωπικότητος ἐν παραμεθορίῳ γραμμῇ, καταστῆ δυνατὴ ἡ βία κατὰληψις ἐδάφους ὑπαγομένου ὑπὸ ἄλλην κυριαρχίαν συναντῶ κατὰ τὴν αὐτὴν περιέργως ἐποχὴν (567) τὸ ἐξῆς παραπλήσιον παράδειγμα, ἂν καὶ ἀπολύτως ἄσχετον μὲ τὸ τοῦ κειμένου. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως τῆς Γαλλίας Chlother (561) οἱ Παρίσιοι διηρέθησαν εἰς τρία τμήματα, ἐνὸς ἐκάστου τῶν τριῶν υἱῶν τοῦ ἀποθανόντος λαβόντος ἂν ἓν, οὐδενὸς δ' ἐν τούτοις δικαιουμένου, χάριν τῆς ἀσφαλείας τῶν λοιπῶν, νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν (ἴδ. A. THIERRY, *Récits des temps Mérovingiens*, Nouv. éd. 1, σ. 317, παραπέμποντα εἰς GRÉGOIRE De Tours *Hist. des francs*, Lib. VIII «... Ut quisquis sine fratris voluntate Parisius urbem ingrederetur, amitteret partem suam...»).

² *Chronique de Michel le Syrien*, 1166-99, éditée et traduite par Jean Chabot, 1-4, Paris, 1899 - 1910, σ. XI-XII, 282 καὶ BURY, *History of Later Roman Empire*, 2, London, 1889, σ. 96. Ἴδε καὶ *ἔρθρον* 22 σ. 3, τῷ *Corpus der Griechischen Urkunden des Mittelalters*

Οὕτω λόγοι προστασίας πληθυσμῶν ὁμοθρήσκων ἐγένοντο ἀφορμὴ ἐπαναλήψεως τῶν μεταξὺ Βυζαντίου καὶ Περσῶν διακοπέντων ἐπὶ τι πολέμων.

Καὶ ὅμως ἀκριβῶς ἡ συνθήκη τοῦ 562 καίτοι δὲν προέβλεπεν ἀπολύτως ρητῶς τὴν ἀποφυγὴν συγκρούσεων λόγῳ θρησκευτικῆς φύσεως διαμαχῶν, περιελάμβανεν ἐν ἑαυτῇ ὅρους, οἵτινες, ἂν καλῇ τῇ πίστει ἔνθεν κἀκεῖθεν ἐξεπληροῦντο, ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ προστριβαί, καὶ αἱ συνεπιεία αὐτῶν συνεχεῖς πῶλεμοι, θ' ἀπεσοβοῦντο.

Τοιοῦτόν τι δ' εἰδικώτερον θὰ ὀφείλε νὰ συμβῇ ἂν καλοπίστως ἡρμηνεύοντο οἱ ἤδη μνημονευθέντες ὅροι, οἱ ἐπεκτείνοντες τὰς διατάξεις τῆς συνθήκης εἰς τοὺς συμμάχους καὶ τοὺς ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῶν συμβαλλομένων Πολιτειῶν λαοὺς¹.

Ἄλλ' ἐπὶ πλέον ἐν παραρτήματι τῆς μνημονευομένης συνθήκης, ἐν ὅλον ὅμως μετ' αὐτῆς ἀποτελοῦντες², περιελαμβάνοντο ὅροι ἀπολύτως σαφῶς σκοποῦντες τὴν ὑποχρέωσιν τοῦ σεβασμοῦ τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν διαφόρου θρησκείας ὑπηκόων τῶν συμβαλλομένων, τῶν βιούντων ἐντὸς τῶν ἑαυτῶν ἐδαφῶν· τῶν θρησκευτικῶν μειονοτήτων ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον.

Οὕτως ἡ συνθήκη τοῦ 562 εἶναι χρονολογικῶς ἡ πρώτη συνθήκη ἡ τὴν ἐλευθερίαν τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν μειονοτήτων τῶν συμβαλλομένων Πολιτειῶν ρητῶς περιλαμβάνουσα³.

und der neueren Zeit. I. Teil: Regesten von 565-1025, München, 1924. Καὶ ὅμως, ἀντιθέτως, αὐτοὶ οὗτοι οἱ Ἀρμένιοι, καίτοι Χριστιανοί, μόλις πρὸ εικοσιπενταετίας εἶχον ζητήσει τὴν βοήθειαν τοῦ Χοσρόη ἐναντίον τῶν Βυζαντινῶν. Πρβλ. καὶ CH. DIEHL, Justinien, σ. 213 καὶ τὰς παρ' αὐτοῦ παραπομπάς. Ὅπως δὲ ποτε τοιαύτην ἀρχὴν, ἢ μᾶλλον πρόφασιν πρὸς καταπάτησιν ἐγκύριων συνθηκῶν συναντῶμεν καθ' ὅλην τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσλάμ πρὸς ὄφελος τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου. Ὅντως ἐπὶ τῇ βᾶσει αὐτῆς συνεχῶς ἐκηρύσσεται ὅτι «ἂν μουσουλμανικὸς λαὸς καταδικώκεται ἢ καταπιέζεται ἀπὸ λαὸν ἀπίστων, οἱ μουσουλμᾶνοι οἵασδήποτε Χώρας ὀφείλου ἀγωνιζόμενοι νὰ τὸν ἀπελευθερώσωσιν», A. MANDELSTAM, Le sort de l'empire Ottoman, σ. 370.

¹ Ὅροι β' καὶ θ' τῆς συνθήκης.

² Περιέργως καὶ σήμερον ἔτι τὴν αὐτὴν ἔστιν ὅτε παρατηροῦμεν πρακτικὴν, τῶν ἀφορωσῶν εἰς τὰ δικαιώματα τῶν μειονοτήτων διατάξεων περιλαμβανομένων εἰς σχεδὸν παράρτημα τῶν κυρίως συνθηκῶν τῆς εἰρήνης.

³ Ὁ ρῶσσος ἱστορικὸς καὶ διεθνολόγος BARON MICHEL DE TAUBE, παρερχόμενος περιέργως πρὸ τῆς τόσον σαφοῦς συνθήκης Ἰουστινιανοῦ - Χοσρόη τοῦ 562, ὡς πρώτην χρονολογικῶς συνθήκην ἀναγνωρίζουσαν τὰ δικαιώματα τῶν θρησκευτικῶν μειονοτήτων ἀναφέρει τὴν κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 641 συναφθεῖσαν μεταξὺ Βυζαντινῶν καὶ Ἀράβων, καθ' ἣν, μετὰ τὴν ἐκκένωσιν τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν στρατιῶν τοῦ Βυζαντίου, οἱ Ἀραβες θὰ ἐσέβοντο τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας καὶ δὲν θὰ ἀνεμιγνύοντο εἰς τὰς θρησκευτικὰς ὑποθέσεις τῶν Χριστιανῶν, ὧν τὴν προστασίαν ὑπέσχετο ὁ Χαλίφης ὑπὸ τὸν ὄρον τῆς πληρωμῆς τῶν φόρων. Οὕτως ὁ διαπρεπὴς ἡμῶν συνάδελφος ὁ καὶ εἰδικώτερον παντὸς ἐνδιατρίψας ἐπὶ τοῦ ζητήματος λέγει ἐπὶ λέξει τὰ ἑξῆς: «C'est probablement le premier traité qui contienne le principe de l'exemption des chrétiens en matière religieuse de la juridiction locale,

Μεταφράζω ἐπὶ λέξει τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ μελετωμένου κειμένου:

«Ἀφοῦ οἱ ὄροι αὐτοὶ ἐγένοντο ἀποδεκτοὶ καὶ κατωχυρώθησαν, ἡ θέσις τῶν ἐν Περσίᾳ Χριστιανῶν καθωρίσθη ἐπὶ πλέον ὡς ἐξῆς: οὗτοι θὰ ἐδικαιοῦντο καὶ ναοὺς νὰ οἰκοδομῶσι καὶ, πρὸς τούτοις, ἄνευ φόβου ν' ἀσκῶσι (ἐκθειάζειν) τὰς θείας αὐτῶν τελετάς, καὶ συμφώνως πρὸς τὰ χριστιανικὰ ἔθιμα νὰ ἐπιτελῶσιν ἀνεμποδίστως τοὺς χαριστηρίους ὕμνους· καὶ ἐπὶ πλέον δέ, οὔτε νὰ ἐξαναγκάζωνται νὰ πρεσβεύωσι θρησκείαν μαγικὴν, οὔτε ἄκοντες νὰ προσεπικαλῶνται τοὺς θεοὺς εἰς οὓς πιστεύουσιν οἱ Μῆδοι. Ἐξ ἄλλου καὶ οἱ χριστιανοὶ θὰ ὤφειλον νὰ μὴ τολμῶσι παντάπασι νὰ προσηλυτῶσι τοὺς ἱερεῖς τῶν Περσῶν (μάγους) εἰς τὴν ἑαυτῶν θρησκείαν· τέλος ἐγένετο ἀποδεκτὸν ὅτι οἱ χριστιανοὶ θὰ εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ θάπτωσι τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς ἐν τάφοις, κατὰ τὰ παρ' αὐτοῖς εἰθισμένα».

Ὡς εἶναι φανερὸν τὸ μέρος αὐτὸ τῆς συνθήκης Ἰουστινιανοῦ-Χοσρόη κύριον εἶχε σκοπὸν τὸν κατευνασμὸν τοῦ θρησκευτικοῦ μένους τῶν συγκρουομένων θρησκειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τῆς πυρολατρείας. Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους αἱ συγκρούμεναι πυρολατρικαὶ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, — ἡ τὰ ἐπ' αὐτῶν βασιζόμενα ταπεινότερα συμφέροντα τῶν ὑπηκόων τῶν Περσῶν βασιλέων, — μετὰ τοῦ ὁσημέραι ἐπεκτεινομένου χριστιανισμοῦ, εἶχον φθάσει εἰς σημεῖον δυνάμενον νὰ κλονίσῃ αὐτὴν ταύτην τὴν βασιλεύσαν δυναστείαν τῶν Σασσανιδῶν.

Ὅντως ἀφ' ἐνὸς ἢ τε ἀριστοκρατικὴ τάξις τῶν Περσῶν καὶ ἰδίως οἱ πυρολάτραι ἱερεῖς τῆς Περσίας, οἱ μάγοι, διησθάνοντο ὅτι διὰ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ πλήθους θὰ διέφευγον τῶν χειρῶν των καὶ μεγάλοι πλουτοφόροι πηγαί¹ καὶ πᾶσα ἡ ἑαυτῶν ἐπιρροὴ παρὰ τοῖς βασιλεῦσιν, ἦν ὤφειλον λόγῳ τῶν ἐρριζομένων ἔτι παρὰ τῇ πλειονότητι τοῦ λαοῦ ζωροαστρικῶν ἀντιλήψεων. Ἄλλ' ἐξ ἄλλου αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἤρξαντο σοβαρῶς ἀπειλούμεναι² λόγῳ τοῦ θάρρους τῶν πεποιθήσεων, τῆς ἐπ' αὐτῶν βασιζομένης ἐπιθετικῆς ἔστιν ὅτε ἀντιδράσεως ἐναντίον ὠρισμένων πυρολατρικῶν συνηθειῶν, καὶ τοῦ ἀναφανδὸν ἐκφαινομένου προσηλυτισμοῦ ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν, οἵτινες, ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ πέμπτου αἰῶνος, λόγῳ τοῦ συνεχῶς αὐξανομένου ἀριθμοῦ των, δὲν ἦτο δυνατὸν ἢ νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῶν σωφρόνων βασιλευόντων, πρὸς οὓς οἱ τὸν χριστιανισμὸν ἀσπασθέντες ὑπήκοοί των οὐχὶ σπανίως προσέφερον τόσον προσωπικὰς ὅσον καὶ δυναστικὰς ἐκδουλεύσεις³.

principe qui devint depuis dans les capitulations du moyen âge, la base même du droit d'exterritorialité des Européens dans les pays du Levant». Ἰδὲ *Recueil des Cours de l'Acad. de droit international de la Haye*, 11, 1926, σ. 345 καὶ ἐπομ. καὶ ἰδίως σ. 361-362.

¹ Ἰδὲ ἐπὶ τοῦ ζητήματος LABOURT, *Le Christianisme dans l'Empire Perse*, ἰδίως σ. 183.

² Ἦτο ἄλλως τε πεπρωμένον νὰ ἐξαλειφθῶσι τελείως κατὰ τὸν ἔβδομον μετὰ Χριστὸν αἰῶνα ἅμα τῇ καθόδῳ τῶν Μουσουλμάνων ἐν Περσίᾳ.

³ Ἰδὲ LABOURT, *op. cit.*, ἰδίως σ. 90, 105, 181, 182, 189, 190, 192, 195.

V.

Ἄν ἡ συνθήκη Ἰουστινιανοῦ-Χοσρόη εἶναι τὸ πρῶτον ἀνά τοὺς αἰῶνας διεθνὲς σύμφωνον τὸ ἀναγνωρίζον ὠρισμένα θρησκευτικὰ δικαιώματα εἰς τὰς ἐν ὠρισμένη Πολιτεία βιούσας χριστιανικὰς μειονότητας, δέον νὰ ὁμολογηθῆ, πρὸς τιμὴν τῆς δυναστείας τῶν Σασσανιδῶν, ὅτι ἤδη πρὸ αὐτοῦ πλέον ἢ ἅπαξ οἱ Πέρσαι ἡγεμόνες ἀπέδειξαν ἔναντι αὐτῶν εὐμενεῖς διαθέσεις ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐλευθέραν ἄσκησιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν πεποιθήσεων.

Οὕτως ἰδίως κατόπιν τῆς ἐν Σελευκείᾳ συνόδου τοῦ 410, συνήφθη «θρησκευτικὴ εἰρήνη» μεταξὺ δύο χριστιανῶν ἐπισκόπων καὶ τοῦ Πέρσου βασιλέως τῶν βασιλέων Jazdgerd τοῦ πρώτου¹, ὅστις καὶ διέταξε ν' ἀνοικοδομηθῶσιν ἐν πάσῃ λαμπρότητι ἅπαντες οἱ ἐν τῷ βασιλείῳ του καταστραφέντες ὑπὸ τῶν προκατόχων του ναοὶ καὶ ν' ἀφειθῶσιν ἐλεύθεροι οἱ λόγῳ τῆς θρησκείας των δεινοπαθήσαντες· νὰ ἐπιτραπῆ δ' ἢ ἐν πλήρει ἐλευθερίᾳ κυκλοφορία τῶν ἱερωμένων. Ἄν δὲ οἱ τὰ τῆς Περσίας ἰθύνοντες συντόμως ἐπελάθοντο τῶν ἀνωτέρω, τοῦτο φαίνεται ὀφειλόμενον μᾶλλον εἰς τὸν πλέον ἢ ὑπερβολικὸν ζῆλον τῶν ἡμετέρων², καὶ τὸν προσηλυτισμὸν μεγάλου ἀριθμοῦ τινῶν καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἀνωτέρων λειτουργῶν τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος³.

Ἄλλως τε παρά τινὰς προσωπικὰς ποινὰς ἐφαρμοσθείσας κατὰ ἄγαν θρησκομανῶν ἱεραρχῶν ἡμῶν, λόγῳ χειροδικιῶν των ἐναντίων τῶν πυρολατρικῶν θεσμῶν, αἵτινες παρ' αὐτῶν τούτων ἐπεχειρήθησαν, μεταγενεστέρως τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης τοῦ 410⁴, οὐδαμῶς δέον νὰ θεωρηθῆ ἀπολύτως βεβαιωμένον ὅτι βασιλεύοντος τοῦ Jazdgerd συναντῶμεν γενικοῦ χαρακτῆρος χριστιανικὴν καταδίωξιν, καίτοι περὶ τὰς δυσμὰς τοῦ βίου του εὐρισκόμενος φαίνεται ὅτι μετερρύθμισεν τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ πολιτικὴν.

Πάντως αἱ ἐν Περσίᾳ διώξεις τῶν χριστιανῶν μὲ ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα μαρτύρια αὐτῶν, πότε συνεχίζοντο ἐπι τινῶν διαδόχων τοῦ Jazdgerd, πότε, ἐπὶ ἄλλων, ἀνεχαιτίζοντο· οὐδὲ σκοποῦμεν ἐνταῦθα νὰ ἐπεκταθῶμεν ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ αὐτοῦ θέματος, ἐφ' οὗ ἄλλως τε τὰ μάλιστα δικαίως θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀμφισβητηθῆ ἢ ἡμετέρα ἀρμοδιότης.

¹ Ἴδε LABOURT, *op. cit.*, σ. 87, σ. 92-93, παραπέμποντα εἰς *Synodicon Oriental*, Ed. Chabot, 37, σ. 254.

² Ἴδε LABOURT, *op. cit.*, σ. 105.

³ Πολὺ ἀργότερον φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ μήτηρ τοῦ βασιλέως Χοσρόη ἠσπάσθη τὸν χριστιανισμὸν συντείνασα δ' οὕτως εἰς τὴν κατὰ τὸ 532 συναφθεῖσαν «διηνεκὴ εἰρήνην» μεταξὺ Ἰουστινιανοῦ - Χοσρόη, τὴν ταχέως καταπατηθεῖσαν καὶ ἤτις καὶ αὕτη περιελάμβανε καὶ τινὰς ὕρους ἀμφοτεροβαροῦς παροπλισεως ἡσσοнос ἐκτάσεως. Ἴδε DIEHL, *op. cit.*, σ. 212 καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ.

⁴ Ἴδε LABOURT, σ. 108-109.

Ἐν τούτοις φρονοῦμεν ὅτι δέον νὰ τονίσωμεν ὅτι ἂν ἡ συνθήκη Ἰουστινιανοῦ-Χοσρόη τοῦ 562 δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς ἡ πρώτη ἀναμφιβόλου διεθνοῦς χαρακτηῆρος πράξις, ἡ καθορίζουσα τὴν προστασίαν τῶν δικαιωμάτων θρησκευτικῆς μειονότητος περικλειομένης ἐντὸς ἀλλοδόξων πληθυσμῶν, καὶ αὐτὴ ἀκόμη «ἡ θρησκευτικὴ εἰρήνη» τοῦ 410 δέον ἐπίσης νὰ θεωρηθῆ, ἂν μὴ πράξις ἀπολύτως διεθνοῦς χαρακτηῆρος, πάντως ὅμως ὡς πράξις ἔχουσα τινὰς τῶν ἰδιαίτερων χαρακτηῆρων τῶν συνθηκῶν.

Πράξεις ἀπολύτως αὐτῆς ἀνάλογοι δὲν εἶναι ἄγνωστοι ἄλλως τε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν θρησκευτικῶν συγκρούσεων.

Ὡς γνωστὰς τοιαύτας κλασικῶς συνήθως μνημονευομένας ἀναφέρω ἰδίως α'. τὸ πρὸς τὸν Πατριάρχην Γεννάδιον περίφημον Σουλτανικὸν φερμάνιον Μωάμεθ τοῦ κατακτητοῦ τὸ ἐπακολουθήσαν τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως¹ καὶ β'. τὸ περίφημον ἐδίκτον τῆς Νάντης τοῦ 1598, ὅπερ ἐκδοθὲν μετὰ διαπραγματεύσεις μετὰξὺ Ἑρρίκου τοῦ Δ' τῆς Γαλλίας καὶ τῶν διαμαρτυρομένων, ἐθεωρήθη παρ' αὐτῶν ὡς συνθήκη ἐπίσημος, ἣν δὲν ἐδικαιοῦτο πλέον ὁ βασιλεὺς ν' ἀκυρώσῃ².

Ἔτι πλέον δεδομένου ὅτι ἡ τῶν μειονότητων προστασία δέον νὰ θεωρηθῆ ὡς διακλάδωσις τοῦ εὐρυτέρου ζητήματος τῆς διεθνοῦς προστασίας τῶν ἐν γένει δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἥτις εἰδικώτερον ὑστάτως μόνον ἤρξατο μελετωμένη ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ διεθνοῦς δικαίου, δὲν φρονοῦμεν ἄσκοπον νὰ σημειώσωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει ἀκριβῶς τῶν ὡς ἄνωθι ἀντιλήψωμεν τῶν διαμαρτυρομένων ἐπὶ τοῦ ἐδίκτου τῆς Νάντης, ὅτι, ἱστορικῶς, θὰ ἔδει νὰ προστρέξωμεν ἔτι καὶ μέχρι «τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης» τοῦ 410, τῆς τόσο πρὸς τὸ ἐδίκτον τῆς Νάντης συγγενοῦς, διὰ νὰ συναντήσωμεν εἰδικὴν διεθνήν προστασίαν τῶν ἐλευθεριῶν τῶν ἀνθρωπίνων πεποιθήσεων.

¹ Ἴδε ἐπὶ τοῦ ζητήματος ἰδίως : C. PAPADOPOULOS, Les privilèges du Patriarcat (Œcuménique, σ. 19 καὶ ἐπόμε. καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ.

² Πρβλ. ἐπὶ τοῦ ζητήματος : DE FLASSAN, Hist. Générale de la Diplomatie Française, 2, σ. 168-169 καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ. Οὕτως οἱ διαμαρτυρόμενοι διετείνοντο : «Que la forme d'édit n'ôtait pas la force aux accords qu'ils faisaient avec le roi, et que même les traités avec les puissances étrangères étaient souvent publiés en forme d'édit. Qu'il y avait lieu à traiter entre les princes et leurs sujets; ce qui était reconnu par les rois eux-mêmes. Enfin, que les catholiques les plus zélés avait donné à l'édit de Nantes le nom de traité, soit à cause des négociations qui l'avaient précédé, soit à cause des obligations qu'il imposait au roi».